

***Ancient Sacral Monuments in the Black Sea*, edited by Elias K. Petropoulos & Alexander A. Maslennikov, Thessaloniki: Kyriakidis Brothers s.a., 2010, 576 p.**

Cum apariția unui volum cu un titlu atât de pretențios și la care contribuie nu mai puțin de 25 specialiști din șapte țări nu ar putea fi semnalată adecvat în câteva rânduri cu caracter general, să ne fie permisă o succintă trecere în revistă a fiecărei contribuții în parte, cu precizarea că articolele care compun acest volum sunt extrem de inegale.

1. Igor Lazarenko, Elina Mircheva, Radostina Encheva, Nikolaj Sharankov, *The Temple of the Pontic Mother of Gods in Dionysopolis* (p. 13–62).

Interesul major al acestei contribuții este indubitabil, fiind vorba de cel mai bine păstrat *Metroon* din arealul pontic și a cărui identificare nu poate fi pusă sub semnul întrebării. Pentru Dionysopolis – în opinia autorilor –, ar putea fi vorba chiar de templul divinității principale a orașului, aserțiune care pare să fie susținută nu doar de durata lungă de funcționare (din al doilea sfert al secolul III a. Chr. – până în al treilea sfert al secolului IV p. Chr.), dar și de bogăția materialului găsit aici (între care numeroase sculpturi și nu mai puțin de 30 de inscripții, întregi sau fragmentare). Merită reținut, în acest sens, și faptul că în templu erau amplasate decrete de proxenie.

Chiar dacă ne sunt prezentate rezultatele unor săpături de salvare de dată foarte recentă – desfășurate în campaniile din 2007 și 2008 – discuția depășește cadrul unui raport de săpătură, datorită efortului de documentare de a încadra și data cât mai corect diferitele categorii de materiale, dar și de a defini importanța noului monument pe o hartă a descoperirilor similare din cuprinsul *oikoumenei*. Impune respect și logica după care a fost structurat discursul: introducere (p. 13–14), arhitectură (p. 14–17), cronologie și paralele (p. 17–20), interior (p. 20–22), sculptură (p. 22–27), inscripții (p. 27–37), monede (p. 37), obiecte minore (p. 37–38), concluzii (38–39). Sigur, punerea în valoare pe care o merită a materialelor descoperite va mai necesita un efort de durată, dar specialiștii preocupați de antichitățile pontice (mai cu seamă, arhitecții, istoricii de artă, istoricii religiei și epigrafiștii) au un punct de reper care nu mai poate fi neglijat.

2. Anna S. Rousyaeva, *Sanctuaries in the Context of the Cultural And (sic) Historical Development of Olbia Pontica* (p. 63–92).

Este vorba de o expunere neglijentă, fără metodă, a materialelor rezultate în urma cercetărilor arheologice a celor două zone sacre de la Olbia. În prima parte a expunerii (p. 63–69), după invocarea câtorva locuri comune (așa cum au fost ele repetate până la suprasaturație în istoriografia sovietică și postsovietică) din istoria orașului de până la distrugerea getică, atenția este concentrată asupra *temenos*-ului de est. Față de interpretările oferite de Karasev și Levi, la nivelul anilor '60 ai secolului trecut, contribuția autoarei se rezumă la unele generalizări, fără suficientă acoperire documentară, care ar putea duce în eroare un cititor mai puțin avizat. Trimiterile bibliografice se rezumă practic la menționarea unor lucrări proprii anterioare. Astfel, ținând să amintească legenda originii sciților, transmisă de Hdt. IV 8–10, R. face abstracție în totalitate de discuția istoriografică legată de acest subiect, inclusiv de comentariul *sine qua non* a lui A.I. Dovatur,

D.P. Kallistov, I.A. Šišova, *Narody našej strany v «Istorii» Gerodota: teksty, perevod, kommentarij*, Moscova, 1982 (aici p. 100–103 și 214–215). Când se referă la templul lui Apollon Delphinios de la Milet, autoarea face trimitere la lucrarea lui A. Gerkan, *Zum Heiligtum des Apollon Delphinios in Milet ...*, din 1950 (pe care nu suntem siguri că a și văzut-o), ignorând monografia recentă a lui A. Herda, *Der Apollon-Delphinios-Kult in Milet und die Neujahrsprozession nach Didyma. Ein neuer Kommentar der sog. Molpoi-Satzung*, Mainz am Rhein, 2006. Dar aceasta nu o împiedică pe autoare să constate: „It seems quite possible that the arrangement of the Olbian sanctuary of Apollo Delphinios was very similar to that of the Delphinion of Miletos ...” (p. 67). Afirmatie pentru care, de fapt, la Olbia nu ar exista suficiente date, așa cum aflăm chiar de la R., la pagina următoare: „The lack of factual data makes one doubt the authenticity of the peripteral temple of Apollo Delphinios of the Hellenic period in Olbia”.

În partea a doua (p. 69 și urm.) se insistă asupra *temenos*-ului de vest, cercetat arheologic, în anii 90 ai secolului trecut, chiar de către autoare. Dincolo de câteva fotografii de bună calitate (este meritul fotografului Institutului de Arheologie din Kiev, al cărui nume nu apare menționat nicăieri), discuția rămâne la fel de nebuloasă și puțin convingătoare. Ceea ce ne este prezentat ca templul lui Apollon Ietros și al Mamei Zeilor (echivalentă în opinia autoarei cu Rhea [scrisă Rea] sau Hera), datat anterior presupusului templu al lui Apollon Delphinios din *temenos*-ul de est, nu credem că poate fi omologat ca atare, cu destulă convingere, doar pe baza unor *graffiti*, a unei statui fragmentare a lui Apollon și a unor reprezentări a Mamei Zeilor – toate găsite în perimetrul săpăturilor, dar nu și *in situ*. Și mai puțin convinși suntem de faptul că în *temenos*-ul de vest au existat tot atâtea sanctuare câte divinități apar menționate în inscripțiile votive. Iar statistica animalelor sacrificate, sugerată pe baza analizei paleozoologice (p. 72), depinde prea mult de hazardul descoperirilor și de interpretarea acestora pentru a putea fi luată în serios. Ca și sacrificarea de animale sălbatice, între care și vulpi sau chiar leoparzi (ne întrebăm, de ce nu și girafe?). Pentru a nu lungi în exces expunerea noastră, mai reținem aici doar una dintre concluziile autoarei – formulată cu modestia caracteristică școlii care a format-o: „Compared to Olbia the city of Miletos is less archeologically studied”.

Nu putem, totuși, încheia fără a semna modul total neștiințific în care este întocmită lista bibliografică (de care se fac responsabili și editorii volumului). În primul rând, la articolele din reviste sau volume colective nu sunt indicate paginile. Poate și pentru faptul că la unele dintre ele (mai ales, la cele în alte limbi decât rusa sau ucraineana) s-a făcut trimitere fără ca acestea să fi fost și consultate. În al doilea rând, o premieră absolută, după cunoștința noastră cel puțin, ar fi citarea mai multor autori în completarea unei singure abrevieri. De exemplu, la Dubois L., 1996, mai apar citați Ehrhardt, Frolov (de două ori) și Gerkan. Trecem peste unele nume de autori schimonosite (cum ar fi Graft în loc de Graf), peste multe lucrări care nu ar fi trebuit să lipsească (de exemplu, L.Ja. Zmud', *Orphism and graffiti from Olbia*, în: *Hermes* 120, 1992 (2), p. 159–168 [publicat și în limba rusă] sau LIMC II, s.v. Apollon/Apollo), pentru a mai exemplifica doar falsificarea cu bună știință a unor trimiteri. Ne referim la volumul colectiv (la care – NB! – a participat și A. S. Rusjaeva) editat de J. Hupe

(în colaborare cu C. von Behren), *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf., 2006. Autoarea îl citează astfel: Bujskich S.D. (în loc de S.B.), Hupe J., Ochotnikov S.B., Rusjaeva A.S., Tunkina I.V., 2006 – Der Achilleus-Kult im nordlichen (sic) Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die romischen (sic) Kaiserzeit. Beitrage (sic) zur Akkulturationsforschung. J.Hupe (Hrsg.)//IA.94.Munchen-Trier (sic!). Astfel, la p. 78, în loc să se facă trimitere la contribuția lui Bujskich din volumul respectiv, este citat Bujskich et al. 2006. La fel și la pagina următoare, unde este vorba, de fapt, despre articolul lui Ochotnikov. Iar volumul colectiv privind zona sacră de la Histria (Histria [scrisă Histra] VII) este trecut doar sub numele lui P. Alexandrescu, deși tocmai aici s-ar fi impus completarea *et al.* (dacă nu chiar menționarea tuturor autorilor).

3. Sergey D. Krizhitskiy, *Hellenic Temples in the Northern Black Sea Region* (p. 93–126).

Pentru cineva mai puțin pretențios cu limba engleză și cu rigorile impuse de o cercetare autentică materialul de față nu este total lipsit de interes. Suntem informați despre temple care au existat la nordul pontic înainte de perioada romană și, mai cu seamă, despre numeroase fragmente arhitectonice (multe ilustrate decent) care ar fi putut aparține acestora. Sunt de asemenea trecute în revistă mai multe reconstrucții propuse de-a lungul timpului în literatura de specialitate sovietică și postsovietică. Mai toate sunt criticate, bineînțeles, cu excepția celor avansate de K. însuși. Reținem și cum au fost făcute unele dintre acestea: „A reconstruction of another Doric anta temple in Panticapaeum about three m high was made on the basis of only one Order detail, a corner Doric architrave” (p. 98).

Din rațiuni de spațiu, trecem peste numeroasele inadvertențe în redarea unor nume, mai semnalând doar un amănunt nu lipsit de semnificație privind modul de documentare al autorului. Deși acesta este conștient de modestia vestigiilor din zona supusă cercetării în comparație cu cele din alte regiuni ale lumii grecești și în pofida menționării unor temple de la Delphi, Tegea sau Athena, K. reușește performanța de a nu cita niciun autor din afara fostului spațiu sovietic. Nici în text și nici în lista bibliografiei de la sfârșit, întocmită la fel de neglijent ca și în cazul contribuției precedente. Aceasta ne face să înțelegem mai bine de ce pe harta din ediția a cincea a cărții lui G. Gruben, *Griechische Tempel und Heiligtümer*, München, 2001, Anhang I (lucrare pe care i-am recomanda-o și lui K.) Pontul Euxin nu figurează. Probabil, dacă Gruben ar fi încercat să urmărească, mai îndeaproape, discuția istoriografică legată de arhitectura antică de la nordul Mării Negre, acesta l-ar fi putut determina să renunțe la cercetare în general.

4. Valentina V. Krapivina, *Home Sanctuaries in the Northern Black Sea Littoral* (p. 127–170).

Ideea studiului pleacă, probabil, de la descoperirea recentă a unui interesant sanctuar domestic la Olbia, în sectorul R-25 din partea de sud a citadelei din perioada romană, ca urmare a săpăturilor conduse chiar de către autoare. Întâmplător sau nu, descrierea acestuia (p. 135–136) ocupă locul central, fiind

precedată de o trecere în revistă a monumentelor similare datate înainte de distrugerea getică a orașului și urmată de menționarea celor din primele trei secole p. Chr. Expunerea este structurată în funcție de poziția geografică a orașelor – pe o axă Vest-Est (de la Tyras și până în ținuturile bosporane). Atenția principală este acordată, cum era și firesc, altarelor, a căror prezență *in situ* face indubitabilă identificarea unei încăperi cu un sanctuar. Mai greu este în situațiile când altarele au fost descoperite în context deranjat sau când acestea lipsesc, caracterul de cult al încăperii fiind postulat pe baza unor gropi cu cenușă sau a unor statuete ale diferitelor divinități. Credem că prezentarea descoperirilor sub forma unui catalog ar fi putut aduce un plus de claritate, în acest sens, și ar fi sporit credibilitatea discuției.

Sub forma unei anexe (nu neapărat legată de titlul studiului, dar profitând de oportunitatea de a se adresa „cititorului occidental”), K. ține să prezinte și „New Data on the Significance of the Cult of Aphrodite in Olbia Pontica” (p. 148–151). Reținem, în primul rând, un număr de *graffiti*, a căror interpretare adecvată rămâne un deziderat, ca și o explicație mai convingătoare a semnificației cultului Afroditei la Olbia. Pentru a putea depăși stadiul unor concluzii apriorice de felul: „Probably in Olbia the cult of Aphrodite at the end of the 6th – 5th centuries BC was of the same importance as it was in Archaic Miletus and Classical Athens” (p. 151).

5. Alexander A. Maslennikov, *Ancient rural sanctuaries of the Crimean Azov coast* (p. 171–281).

Este cel mai amplu raport arheologic publicat privitor la sanctuarele rurale, chiar dacă ar fi să ne raportăm la nordul Mării Negre în general. O adevărată micromonografie rezultată ca urmare a cercetărilor de teren efectuate în câteva puncte situate pe litoralul de sud al Mării Azov, la vest de promontoriul Zjuk. Mai exact, este vorba de așezările Poljanka, Sirenevaja Buchta și General'skoe-Vostočnoe, în perimetrul cărora sau lângă care au fost dezvelite încăperi definite drept sanctuare. La acestea se adaugă zona sacră amplasată pe platoul de la nord de vârful Sjujurtăș. Pe lângă resturile de construcție, autorul descrie amănunțit materialul arheologic pentru fiecare complex în parte (cu o bună ilustrație), detașându-se – ca număr și varietate – teracotele. Apreciem efortul de a căuta analogii în tot arealul nord-pontic, ba chiar și în afara acestor ținuturi, ca și prudența datărilor și interpretărilor. Lăudabilă este și intenția autorului enunțată încă din prima frază: „The purpose of the present work is to bring over to the foreign reader the more recent archaeological discoveries in one of the most remote and little-known areas of the ancient oikumene”. Ne întrebăm doar, dacă un atare scop nu ar fi putut fi atins și fără ca „cititorul străin” să fie „bombardat”, preț de 110 p., cu date și detalii tehnice, transcrise din carnetele de șantier? Sau dacă nu ar fi fost cazul ca lista bibliografică de la sfârșit să fie întocmită în concordanță cu normele firești unor publicații de acest gen? Măcar cu indicarea paginilor în cazul articolelor din reviste și volume colective – deficiență cu atât mai regretabilă cu cât M. este nu doar autor, ci și coeditor al lucrării recenzate de noi.

6. Elias K. Petropoulos, *Apollo' Cult in the Black Sea Area and the Greek Colonists: Some Remarks* (p. 283–293).

Scopul acestei contribuții este de a atrage atenția, o dată în plus, asupra rolului jucat de Apollon în viața coloniștilor greci stabiliți pe țărmurile Pontului. Autorul nu adaugă nimic la ceea ce se știa din literatura anterioară. Ar fi fost interesantă nu repetarea unor locuri comune despre răspândirea cultului lui Apollon Ietros, respectiv Delphinios, ci o reflecție asupra epiclezelor respective. Astfel, ne-am fi așteptat ca P. să se întrebe de ce Apollon în ipostază de Ietros este adorat practic doar în arealul pontic, îndeosebi în ținuturile de nord-vest ale acestuia? Sau de ce pentru această zonă cultul lui Delphinios este atestat doar la Olbia (dacă facem abstracție de o inscripție inedită de la Odessos care menționează aceeași epicleză)? Asupra unor asemenea întrebări noi înșine am avut deja prilejul să reflectăm (vezi V. Cojocaru, *Interferențe greco-scitice ca reflecție a circulației monetare la marginea stepei*, în: *Cercetări Istorice XXIV–XXVI*, Iași, 2010, p. 87–114), ceea ce ne permite să nu mai insistăm aici. Mai atragem atenția doar asupra unei confuzii, datorate probabil neatenției – în cazul *temenos*-ului de vest de la Olbia (p. 286) este vorba despre templul lui Apollon Ietros și nu Delphinios, așa cum observă corect chiar P. către începutul paginii următoare, doar că trimiterea prin care autorul încearcă să-și sprijine aserțiunea este nu doar irelevantă, ci și incorectă. Ar fi trebuit să fie citați nu Hansen, Heine-Nielsen (editori ai volumului *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*, Oxford, 2004), ci Avram, Hind, Tsatskheladze (autori ai studiului *The Black Sea Area* în volumul respectiv). În fine, pentru textul oracular citat la p. 287 autorul pare să fie la curent doar cu interpretarea simplistă și ușor aberantă propusă de A.S. Rusjaeva și preluată de Ju.G. Vinogradov, făcând abstracție de observațiile interesante ulterioare ale lui N. Ehrhardt, W. Burkert și L. Dubois. La care s-ar adăuga L. Ovyshkevych, *Interpreting the Berezan Bone Graffito*, în: *Oikistes. Studies in Constitutions, Colonies, and Militar Power in the Ancient World*, offered in Honor of A.J. Graham, edited by Vanessa B. Gorman and Eric W. Robinson, Leiden/Boston/Köln, 2002, p. 161–179.

7. E.A. Molev, N.V. Moleva, *Sacral complexes of Kytaiia* (p. 295–333).

După câteva observații introductive privind tradiția antică legată de așezarea bosporană Kytaiia (cu trimiteri inclusiv la „periple of Psuedo-Scylak [sic]” sau la „Natural History of Plinium the senior ..., who is the author of I century A.D.”), cei doi autori inserează un paragraf referitor la istoricul cercetărilor arheologice, pentru a ajunge la săpăturile la care au participat sau pe care le-au condus chiar ei în ultimele decenii. Purced apoi la descrierea resturilor de construcție și a materialelor descoperite cu prilejul sondajelor efectuate în perimetrul cenușarului din partea centrală a orașului și cu ocazia cercetării a trei complexe de cult – două situate *extra muros*, în vecinătatea imediată, în al treilea caz fiind vorba despre un sanctuar rural amenajat pe promontoriul Takil, la patru km spre nord. Logica expunerii (atâta câtă există) urmează succesiunea straturilor de cultură, cu semnalarea materialelor adiacente. De aici și până la reconstituirea credibilă a vieții religioase a comunității urbane în diferite perioade din existența acesteia rămâne, în opinia noastră, o cale lungă. Ca atare, multe dintre interpretările autorilor trebuie reținute *cum grano salis*, cum ar fi, de exemplu, următoarea afirmație: „Starting with the second half of IV century B.C. and III century B.C. the religious life of the Kytaiia city community changes to some

extent" (p. 300). Dintre materialele semnalate, remarcăm inscripția votivă, datată în 234 p. Chr., publicată la p. 304. Regretăm doar absența unei fotografii care să permită verificarea corectitudinii transcrierii (la pl. 2,3 poate fi observată doar masa de cult nu și inscripția de pe aceasta). Lista bibliografică este la fel de „bine” întocmită ca și în cazul contribuției lui S.D. Kryžckij; spre deosebire de acesta, este citat, totuși, și un autor „burghez” – Nilsson M.R. 1906. *Griechische Feste*. (Leipzig). Mai exact, este vorba de Martin Persson Nilsson, *Griechische Feste von religiöser Bedeutung mit Ausschluss der Attischen*, Leipzig, 1906 (retipărit Stuttgart, 1995). Limba articolului poate da fiori nu numai unui vorbitor nativ de engleză, ceea ce ne face să ne întrebăm dacă nu era mai bine pentru toată lumea ca acest material (ca și altele din volumul recenzat) să fie publicat în rusă.

8. VladimirP. (sic) Tolstikov, *The Early Temple of Apollo on the Acropolis at Panticapaeum: Questions of Dating, Typology and the Periods of its Construction* (p. 335–365).

Sunt rediscutate toate detaliile arhitectonice, descoperite în urma săpăturilor organizate de Muzeul de Stat „A.S. Pușkin” de Istoria Artei din Moscova pe „Muntele lui Mithradates” de la Pantikapaion, care par să depună mărturie în favoarea existenței unui templu al lui Apollon încă din perioada arhaică. Autorul își structurează expunerea sub forma unui catalog (soluție inspirată, în opinia noastră), cu precizarea aceluiași date în cazul fiecărui exponat: materialul, locul de păstrare, locul de descoperire, dimensiunile, gradul de conservare, data. Sunt căutate analogii printre vestigii similare de perioadă arhaică din Asia Mică, între care și două temple periptere de la Milet (unul în oraș, altul în teritoriu). Analiza întreprinsă îl determină pe T. să postuleze că amenajarea templului peripter al lui Apollon, în varianta samiană a ordinului ionic, din acropola de la Pantikapaion ar fi avut loc între anii 500–485 a. Chr. Reținem și ipoteza, care mai rămâne de demonstrat, că o atare realizare tehnică s-ar datora nu sporirii influenței politice și a potențialului economic al tânărului *polis*, ci influxului unui număr considerabil de noi coloniști, obligați să părăsească Miletul odată cu distrugerea persană a orașului în 494 a. Chr. (p. 350).

9. Marina Yu. Vakhtina, Yuriy A. Vinogradov, Vladimir A. Goroncharovskiy, *Cult complexes and Objects discovered by the Bosporan expedition of the Institute for History of Material Culture, Russian Academy of Sciences (Saint-Petersburg)* (p. 367–398).

Reluând în ultimii ani săpături mai vechi desfășurate în teritoriul bosporan, cei trei autorii de la St. Petersburg țin să atragă atenția asupra unor rezultate obținute în urma cercetărilor arheologice de la Porthmion, Artjușchenko I și Labrys. De la Porthmion (așezare situată în partea de nord-est a peninsulei Kertch) ne sunt prezentate un număr de teracote, dar legătura unora dintre acestea cu practicile de cult nu este asigurată, în opinia noastră. La Artjușchenko I (= Bugazkoe, situată pe țărmul pontic al peninsulei Taman) a fost descoperit un atelier de prelucrare a fierului, care ar fi funcționat din a doua jumătate a secolului III a. Chr. până în prima jumătate a veacului următor, fiindu-i asociate unele complexe de cult. Prin ultimele autorii înțeleg o încăpere adâncită, presupusă a fi servit drept sanctuar (pe baza unor statuete găsite în interior), ca și o groapă aflată la trei m spre sud-est și legată de încăpere printr-un dromos. Deși

pentru o asemenea amenajare de cult nu ar exista analogii la nordul Mării Negre, mai interesantă ni se pare zona sacră cercetată în aşezarea Labrys (situată la cca. 28 km nord-est de Anapa). Resturile de construcţie denotă clar existenţa unui *temenos* cu o suprafaţă de peste 2000 m² într-o aşezare din interiorul Bosporului asiatic. Doar că noi nu găsim suficiente motive pentru a lega două fragmente arhitectonice, aflate în context secundar, de cultul lui Phoebus Apollon, cum şi-ar dori autorii (p. 376).

10. Vladimir Khrshanovskiy, *Ritual Constructions in the Necropoleis of Small Cimmerian Towns of Kytaia and Iluraton* (p. 399–415).

O adevărată mostră de „teatru al absurdului”, în variantă arheologică, relevantă pentru ceea ce se întâmplă pe unele şantiere de la nordul Mării Negre. În acest caz, în necropola de la Iluraton – „small town-fortress lasted in the I - III centuries AD in the Eastern Crimea area 15 (sic) southwest from present-day Kerch” (p. 399). „The first to discover this archaeological site was Paul Dubrux, who noticed those “rock circles” among other things” (p. 399). „Investigating the site in 1939-1940 V.F. Gaidukevich was also interested in the objects that could be seen at the approaches to the town of Iluraton from south and East” (p. 399). Şi o observaţie cu pretenţii de concluzie: „Moreover, there were fire traces found in the course of excavations in other “circles”: accumulation of ashes, burnt stones; bones of wild and domestic animals ... All the data allows us to put forward an idea that the excavated “circles” (sic) could be a kind of (family) sanctuaries for funerary feasts” (p. 402). Recunoaştem că nu am înţeles ce legătură există între acest material şi titlul volumului recenzat. Şi dacă în cazul altor contribuţii, dintre cele discutate mai sus, măcar ilustraţia mai poate salva aparenţele, de această dată lipsa de profesionalism merge până la capăt: se poate vedea încă de la prima ilustraţie, intitulată *The plan of Ilurat necropolis*, unde noi observăm doar o construcţie circulară din piatră. Şi care nu poartă nici un număr, dat fiind că numerotarea fig. începe abia odată cu nr. 14.

11. Tatiana Ilyina, *The Sanctuary on the Maiskaya Mount* (p. 417–430).

Pentru a lua în serios discuţia legată de materialul descoperit în sanctuarul de pe „Maiskaya Mount” (la 1 km sud de Phanagoria) am fi dorit ca ilustraţia, la care se tot face trimitere în text, să şi apară la sfârşitul articolului.

12. David Braund, *The religious landscape of Phasis* (p. 431–439).

Câteva observaţii, formulate de un bun cunoscător al zonei, arată cu şi mai multă claritate cât de puţin cunoaştem despre oraşul Phasis şi despre zeităţile acestuia pe baza tradiţiei antice. Nu ne rămâne decât să presupunem, în continuare, că „these various monuments in and around the city, together with the awesome Phasian goddess and the religious power of the river itself, combined to form a landscape which was heavily marked by traditional myth and cult, embodying and projecting a range of supernatural significances” (p. 435). În absenţa materialului arheologic, relevant pentru o eventuală verificare a unor mărturii literare despre oraşul Phasis (care încă nu a fost localizat), o inscripţie pe o fială de argint – rediscutată de autor (cu o bună ilustraţie) – se impune atenţiei de la sine. Chiar dacă a fost depusă pe la sfârşitul secolului I p. Chr. într-un mormânt sarmatic, descoperit lângă Zubovskiy Khutor, la o distanţă apreciabilă de Colhida, fiala ar data din ultimele decenii ale secolului V a. Chr. şi

s-ar lega de Phasis datorită inscripției pe care o poartă incizată: *Apollonos Hegemonos eimi tom Phasi* (sunt [proprietatea] lui Apollon Hegemon, cel din Phasis). Apreciem prudența autorului care consideră că dedicația ar fi putut fi făcută și la mare distanță de orașul Phasis. A se compara cu interpretarea mai hazardată a acestei descoperiri făcută de E. Petropoulos la p. 288–289, unde nu se spune nimic despre contribuția lui Braund din volumul editat de Petropoulos însuși. Care, în schimb, ne asigură că: „The discovery was made during the excavations of a kurgan dated to the 1st century BC in the place Zubova ...” (p. 288).

13. Amiran Kakhidze & Emzar Kakhidze, *Burial customs of Greek and local population of Pichvnari* (p. 441–453).

Acest articol ar merita să fie luat în considerație abia când va fi publicat împreună cu ilustrația la care se face trimitere în text.

14. Emzar Kakhidze, Shota Mamuladze, *Specimens related to Cult from the Fort of Apsarus* (p. 455–464). Dacă nu este vorba de una dintre nenumăratele scăpări ale editorilor, atunci nu înțelegem rațiunea pentru care această contribuție nu se regăsește și în cuprinsul volumului. Nu credem că din cauza absenței celor 15 fig. la care se face trimitere în text, deși pentru a consulta ilustrația se pare că ar trebui să ne deplasăm la Batumi.

15. Sergey Jurevich Saprykin, *Male Deities and their Cults on the South Black Sea Coast: Hellenistic and Roman Periods* (p. 465–514).

Autorul reia, într-o variantă amplificată, o parte din cartea sa intitulată *Religiia i kul'ty Ponta ellinističeskogo i rimskogo vremeni*, Moscova/Tula, 2009. Sunt discutate următoarele divinități: Zeus (p. 465–472), Poseidon (p. 472–473), Asclepios și Hygieia (p. 473–474), Apollon (p. 474–477), Helios (p. 477–478), Hermes (p. 478–479), Dionysos (p. 479–483), Heracles (p. 483–484), Dioscurii, Cabirii (p. 484–485), Ares (p. 485–486), Perseus (p. 486–490), Mên, Mithra, Attis (p. 490–492), Serapis și Isis (p. 492–498). Ca bază documentară au fost folosite, în primul rând, reprezentările de pe monede, dar nu sunt neglijate nici informațiile epigrafice, datele literare, sculptura sau resturile de construcții de cult. Printre concluziile la care ajunge S. reținem că regii Pontului au inclus zeitățile grecești în ideologia oficială a regatului, încercând să promoveze o legătură cât mai strânsă între acestea și divinitățile locale. Componenta greacă a religiei din orașele Pontului a predominant de la bun început, iar zeii panteonului grecesc s-au impus, în timp, în fața cultelor locale din întregul regat. Suntem convinși că acest studiu, care ar merita o recenzie aparte, va trezi un real interes celor care se preocupă de aspectele vieții religioase antice pe litoralul sudic al Mării Negre, putând fi consultat cu folos și de mulți alți specialiști interesați de antichitățile pontice în general.

16. Şevket Dönmez, *Sacral Monuments of the North-Central Anatolia* (p. 515–562).

Sunt semnalate monumente dintr-o arie geografică legată în bună măsură de anticul Amisos/Samsun. Răspândirea divinităților și a tradițiilor grecești de amenajare a unor locuri de cult pot fi urmărite adânc în *Hinterland*, ceea ce nu ar trebui să ne surprindă, ținând cont de drumul de acces care a legat litoralul sud-pontic de Iranul de Vest odată cu întemeierea coloniilor grecești, pentru a nu mai

aminti politica filoelenă a regilor Pontului. Nu am înțeles de ce autorul a ținut să-și înceapă prezentarea prin descrierea unor construcții de cult din epoca bronzului, din moment ce nu este dovedită legătura dintre purtătorii culturilor respective și Marea Neagră. Irelevantă ni s-a părut și discuția legată de așezările în care periegezele au dus la descoperirea unor fragmente de teracote ornamentale; la fel, și semnalarea unui număr de morminte săpate în stâncă. Reținem ideea că amenajarea acestora și-ar avea originea în tehnica de construcție a caselor de lemn de la Marea Neagră (p. 532), dar ne-am fi așteptat – în conformitatea cu titlul studiului – să se precizeze mai clar în ce constă relevanța mormintelor respective ca monumente sacre. Apreciem bogăția ilustrației, deși calitatea unor fotografii lasă de dorit. Dacă autorul și-a propus doar să ne atragă atenția că și în Anatolia centrală și de nord-est au existat monumente sacre, putem considera că și-a atins scopul.

17. Manolis Manoledakis, *On the cults of Sinope and the founders of the city* (p. 563–576).

Una dintre problemele cele mai spinoase ale colonizării grecești a Mării Negre se leagă de întemeierea orașului Sinope – datorită tradiției antice confuze care a generat o discuție interminabilă în istoriografia modernă. Dacă unii cercetători au acceptat ideea unei ctitorii încă în secolul VIII, iar alții – abia un secol mai târziu, ca formulă de compromis s-a vorbit despre o ctitorie dublă. Bine familiarizat cu întreaga dispută istoriografică, dar și ca bun cunoscător al izvoarelor, M. reia discuția, susținând că întemeietorii primei așezări grecești ar fi ajuns aici în prima jumătate a secolului VIII din Thessalia (eroii întemeietori fiind Autolycus și, posibil, Phlogius). Un secol mai târziu, după o perioadă de stăpânire cimmerică care ar fi dus la distrugerea *apoikiei* inițiale, milesienii Habrondas, Coos și Cretines ar fi reîntemeiat orașul Sinope. Autorul își întemeiază argumentația, mai cu seamă, pe existența unui cult al lui Autolycus până în epoca romană, pe un decret onorific al orașului Histiaea din Eubeea pentru cetățeni din Sinope, ca și pe atestarea în cetatea sud-pontică a unui cult al lui Ino Leucothea. Nu credem că aceste argumente au menirea să închidă o discuție atât de complexă. Dar suntem perfect de acord cu M. că teoria reducționistă, conform căreia orașul nu ar fi putut fi întemeiat în secolul VIII deoarece materialul arheologic timpuriu de la Sinope datează abia din secolul VII, „is correct only from a purely archaeological methodology point of view” (p. 572). În mod curios, reducționiștii uită cât de puțin a fost cercetat orașul până acum tocmai din punct de vedere arheologic.

După această trecere în revistă să ne fie permise și câteva observații de ansamblu. Ceea ce ne vine în minte, ca o primă reacție, ar fi începutul unei scrisori din corespondența lui Cicero (*Ad familiares XVI*) – *Varie sum affectus tuis litteris: valde priore pagina perturbatus, paullum altera recreatus* (Am fost impresionat în chip diferit de scrisoarea ta: tulburat foarte mult de prima pagina, puțin înviorat de cea de-a doua). Am fost încântați să putem intra în posesia unui volum cu un titlu atât de promițător, tipărit pe o hârtie de bună calitate, și care ne-a fost trimis de editor cu amabilitate și deosebită promptitudine. Dar am rămas profund dezamăgiți să constatăm modul total neștiințific în care au fost

editate contribuțiile inserate în acest volum. Din experiența proprie de colaborare cu specialiști din fostul spațiu sovietic (inclusiv ca editor), știm foarte bine cât de greu este să te ridici la nivelul colaborărilor științifice obișnuite în Europa de Vest. Fie și numai pentru a salva aparențele. Ca atare, departe de noi gândul de a imputa editorilor calitatea științifică mediocră sau submediocră a celor mai multe dintre articole. Dar dacă ținem seama că listele bibliografice aferente contribuțiilor respective au fost întocmite cu ignorarea normelor elementare în cazul unor publicații științifice, dacă ne gândim că trei studii au fost tipărite fără ilustrația la care se face trimitere în text, dacă luăm în considerație engleza aproximativă a multor materiale – făcând abstracție de nenumăratele inadvertențe legate de cuvinte, litere sau semne de punctuație –, avem îndoieli serioase că cei doi editori chiar au lecturat critic manuscrisul înainte de a aproba tipărirea volumului. Sigur, apreciem inițiativa lui Elias Petropoulos de a încerca menținerea unui dialog cu specialiști din fosta Uniune Sovietică în probleme de antichitate pontică interesante și pentru unii colegi din lumea apuseană. Dar atragem atenția că finalizarea acestui dialog sub forma unor publicații similare volumului recenzat de noi nu poate decât să oripileze cititorul occidental și să compromită și ceea ce a mai rămas de compromis într-un orizont istoriografic în care, de aproape un secol, ideologia bolșevismului și neocomunismului deturneză scrisul istoric de la rosturile lui.

Victor COJOCARU*

* Victor Cojocaru: Institutul de Arheologie, str. Lascăr Catargi, nr. 18, Iași, 700107.